

LIETUVOS VALSTYBĖS ISTORIJS ARCHYVAS

FONDAS NR. 143 (SA)

UŽNERIO ŽEMĖS TEISMAS

ЗАВИЛЕЙСКИЙ ЗЕМСКИЙ СУД

**ŽEMĖS TEISMO TVIRTINAMŲJŲ, EINAMŲJŲ REIKALŲ AKTŲ
IR DEKRETŲ KNYGŲ; TVIRTINAMŲJŲ, EINAMŲJŲ REIKALŲ
AKTŲ IR DEKRETŲ PROTOKOLŲ; SUMARINIŲ, ORDINARINIŲ,
KALINIŲ IR TAKTINIŲ REJESTRŲ APYRAŠAS NR. 1**

CHRONOLOGINĖS RIBOS: 1717-1817 m.

LIETUVOS VALSTYBĖS ISTORIJS ARCHYVAS**PAŽYMA APIE UŽNERIO ŽEMĖS TEISMO FONDAŲ NR. 143 (SA)**

2013-05-27 Nr. A7-27

Vilnius

I. INFORMACIJA APIE FONDO SUDARYTOJĄ

Žemės teismai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (toliau LDK) atsirado po 1564-1566 m. įvykdytos teisminės-administracinės reformos. Šiuos pertvarkymus teisiškai pagrindė 1564 m. Bielsko seimo nutarimai ir 1566 m. priimtas II Lietuvos Statutas. Lietuvoje atsirado nauji teritoriniai vienetai – pavietai, kuriuose buvo įsteigti žemės, pilies ir pakamario teismai.

Žemės teismo veiklą ir funkcijas detaliam reglamentavo II Lietuvos Statuto IV skyrius.¹ Teismo pareigūnus – teisėją, jo pavaduotoją (pateisėji) ir raštininką – pavieto seimelyje iš dvylikos kandidatų rinko vietos žemvaldžiai, o jų įgaliojimus tvirtino karaliaus. Kasmet vykdavo trys žemės teismo sesijos (gudų k. *почку*, lotynų. k. *kadencia*), kurios trukdavo tris–šešias savaites. Žemės teismo nuosprendžiai buvo priimami teisėjo ir jo pavaduotojo kolegialiu abipusiu sutarimu.²

1764 m. Abiejų Tautų Respublikos (toliau ATR) Varšuvos konvokaciniame seime buvo priimtas įstatymas, keičiantis žemės teismo pareigūnų sudėtį: nuo šio laiko žemės teismą sudarė keturi teisėjai ir raštininkas.³ Asmenims, anksčiau ėjusiems žemės teismo pateisėjo pareigas, likvidavus šią pareigybę, šis įstatymas numatė automatišką (be rinkimų) paskyrimą į teisėjus. Raštininkui taip pat buvo numatyta sprendžiamojo balso teisė, tais atvejais, kai skelbiant teismo nuosprendį teisėjų balsai pasidalindavo po lygiai. Įstatyme tai pat buvo numatytas tikslus elekcinio pavieto seimelio, kurio metu buvo renkami žemės teismo pareigūnai, darbo laikotarpis, susietas su žemės teismo Grabnyčios (vasario mėn.) sesija. Į teisėjų pareigas uždrausta rinkti kandidatus, susijusius artima giminyste.

Žemės teismas nagrinėjo bylas, susijusias su nuosavybe ir kitais civilinės teisės klausimais: testamentų tvirtinimu ar vykdymu; pirkimo, pardavimo ar keitimo sutartimis; dovanojimo raštais, paskolomis, karaliaus privilegijomis ir kt., taip pat sprendė bylas dėl įžeidimo žodžiu, grasinimų sunaikinti turtą arba pakenkti sveikatai; dėl pamestų, gaisro sunaikintų dokumentų; tvarkė bajorystės įrodymo klausimus. Šio teismo ypatingą svarbą rodė įgaliojimas prižiūrėti pilies teismo veiklą. Vis dėlto žemės teismas buvo žemutinė institucija, todėl jo sprendimai galėjo būti skundžiami aukštesnėms instancijoms – Vyriausiajam tribunolui arba karaliaus teismui.

¹ ЛАППО, ИВАН; *Литовский Статут 1588 года* – Kaunas, 1938, T. 2; p. 162-283.

² BUTĖNAS, Domas; *LDK valstybinių ir visuomeninių institucijų istorijos bruožai XIII–XVIII a.* – V; 1997, p. 49.

³ *Volumina Legum* – Poznań, 1952, T. VII. p. 183-184.

Žemės teismo jurisdikcijai priklausė visi paviete gyvenantys ar žemę turintys bajorai. Lietuvos Statutas nenumatė, kad žemės teismo pareigūnai ligos atveju ar dėl kitos svarbios priežasties galėtų pavesti savo pareigas kam nors kitam – bajorai specialiai tai sesijai išrinkdavo kitą asmenį, turintį tokią pat kvalifikaciją.

Svarbų vaidmenį žemės teismo darbe vaidino raštininkas, tvarkydavęs žemės teismo knygas, kuriose buvo fiksuojami ne tik įvairūs teisminiai aktai, bet ir valstybinės reikšmės dokumentai (seimo pasiuntinių instrukcijos, seimelių nutarimai, karaliaus universalai, privilegijos ir kt.). Žemės teismo knygų aktai turėjo notarinę galią.

Teismo pareigūnams talkino vaznys, išnešiodavęs šaukimus, atlikdavęs įvykio vietos apžiūrą, oficialiai patvirtindavęs bylos aplinkybes, viešai skelbdavęs teismo nuosprendžius, dalyvaudavęs posėdžiuose ir kt. Už smurtą prieš vaznį įstatymai numatė griežtas bausmes. Žemės teismo teisėjams ir pareigūnams pastovi alga nebuvo mokama: už kiekvieną išnagrinėtą bylą, į knygas įrašytą dokumentą ar išduotą jo nuorašą jiems buvo mokama pagal Lietuvos Statuto nustatytus įkainius.

Bylos nagrinėjimas žemės teisme baigdavosi nuosprendžio paskelbimu (dekretu). Nuosprendžiai paprastai apsiribodavo pinigineis baudomis. Nuteistasis, kuris nesumokėdavo baudos, privalėjo atsiskaityti savo turtu. Jei žemės teismas nuteisdavo įkalinimu arba mirties bausme, nuosprendį įvykdyti būdavo pavedama pilies teismo pareigūnams. XVI-XVII a. LDK teismų raštvedyboje vartota senoji rusų kalba, dabar mokslinėje literatūroje vadinama senąja gudų arba LDK kanceliarine slavų kalba. 1697 m. oficialia teismų kalba tapo lenkų kalba.

1792 m. žemės teismai buvo panaikinti. Jų funkcijas perėmė vadinamieji žemininkų teismai (lenk. k. *ziemiańskie sądy*). 1794-10-30 caro įsaku žemės teismai vėl buvo atkurti ir įteisinti.⁴ Lietuvoje jie veikė iki 1831 m.

Nagrinėjant Užnerio pavieto sudarymą, jo teisminių ir savivaldos įstaigų kūrimąsi yra būtina detaliau aptarti šio administracinio vieneto atsiradimo aplinkybes. Skirtingai nuo daugumos LDK sričių, Užnerio pavietas, vėliau tapęs Rusijos imperijos apskritimi, buvo sudarytas labai vėlai - paskutiniame XVIII a. dešimtmetyje. Tai buvo ATR valstybingumo saulėlydis, turėjęs didelės įtakos šio administracinio-teritorinio vieneto atsiradimui.

Lietuvoje Užneriu tradiciškai buvo vadinama teritorija tarp Dysnos ir Neries upių. 1565-1566 m. LDK padalinus į vaivadijas ir pavietus Užneris nebuvo išskirtas kaip atskiras teritorinis vienetas ir pateko į Ašmenos pavieto sudėtį. Pavietas buvo priskirtas Vilniaus vaivadijai. Šiai vaivadijai taip pat priklausė Vilniaus, Ukmergės ir Breslaujos pavietai. Kadangi Ašmenos pavietas buvo didelis ir savo plotu, ir jame gyvenančių bajorų skaičiumi, todėl patogumo dėlei,

⁴ РУБИНШТЕЙН, Сергей; *Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет с 1652 по 1892 гг* – Вильна, 1894, p. 398–399.

žemės teismo posėdžiai vykdavo paeiliui Ašmenoje, Medile arba Švenčionyse.⁵ Tačiau greitai žemės teismų Švenčionyse buvo atsisakyta ir iki XVIII a. antros pusės Ašmenos žemės teismo sesijos vyko Ašmenoje ir Medile. Skirtingai nuo žemės teismo, Ašmenos pilies teismas šiuo laikotarpiu dirbo paeiliui Ašmenoje arba Pastovyse.

1775 m. ATR seime buvo priimtas įstatymas dėl Ašmenos pavieto padalinimo į dvi teismines reparticijas arba dalis (lotynų k. *repartitio - atidalijimas*).⁶ Iš Medilo žemės teismas buvo perkeltas į Pastovis. Pastovys, kaip ir Ašmena, tapo Ašmenos pavieto žemės teismo teismine provincija – reparticija, kur vykdavo žemės ir pilies teismų posėdžiai.

Apie Užnerio pavieto (o vėliau apskrities) susidarymą XVIII a. pab. rašė lenkų istorikas-kraštotyrininkas Česlovas Jankovskis.⁷ Pavieto administracinio-teismo valdymo struktūra nušviečiama lenkų istorikų H. Lulevičiaus ir A. Rachubos knygoje apie LDK Vilniaus vaivadijos ir pavietų valdininkus.⁸ Šis veikalas remiasi naujaisiais LDK pavietų pilies ir žemės teismų aktų knygu, saugomų Lietuvos valstybės istorijos archyvo Vilniuje ir Baltarusijos nacionalinio istorijos archyvo Minske fonduose, tyrinėjimais.

Pagrindiniais veiksniais, nulėmusiais XVIII a. pab. LDK administracinę-teritorinę reformą ir Užnerio pavieto bei jo valdžios institucijų sudarymą tapo ATR Ketverių metų seimo (1788-1792 m.) ir paskutiniojo 1793 m. Gardino seimo veikla ir nutarimai. 1791 m. ATR seimas savo nutarimu Vilniaus vaivadiją suskirstė į septynis pavietus: Vilniaus, Ašmenos, Breslaujos, Eišiškių, Lydos, Ukmergės ir Užnerio.⁹ Ašmenos pavietas buvo padalintas išilgai Neries upės. Jo pietinė dalis liko Ašmenos pavietui, o iš jos šiaurinės dalies buvo sudarytas naujas Užnerio pavietas su centru Pastovyse.

1792 m. sausio 10 d. ATR seime buvo priimtas įstatymas dėl žemininkų teismo įkūrimo vietoj panaikintų žemės ir pilies teismų. Sujungus žemės, pilies ir pakamario teismus buvo suformuoti nauji, kolegialūs žemininkų teismai, kuriuos sudarė dešimt teisėjų, padalintų į dvi grupes po penkis pareigūnus, renkamus pavieto seimelyje ketverių metų kadencijai.¹⁰ Taigi pirmoji naujai sudaryto Užnerio pavieto bajorų luominė teisminė institucija buvo žemininkų teismas, sujungęs ir atlikęs žemės ir pilies teismų funkcijas.

Išlikę Užnerio pavieto archyvo dokumentų likučiai neleidžia atskleisti pavieto administracijos sudarymo eigos, tačiau pirmasis įrašas Pastovyse veikusio Užnerio žemininkų teismo protokolų knygoje datuotas 1792 m. vasario 17 d., leidžia numanyti, kad vietos teisėjų

⁵ *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo Wileńskie XIV-XVIII w. Spisy. T.1.* – Warszawa, 2004, p. 23.

⁶ *Volumina Legum* – Poznań, 1952, T.VIII. p. 619.

⁷ JANKOWSKI, Czesław; *Powiat Oszmiański* – Petersburg, 1897, T.1-4.

⁸ *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo Wileńskie XIV-XVIII w. Spisy. T.1.* – Warszawa, 2004.

⁹ *Volumina Legum* – Poznań, 1952, T. X p. 331-332.

¹⁰ ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ, Ramunė; *Už ar prieš reformas: Ketverių metų seimo nutarimų įgyvendinimas LDK pavietuose 1789-1792 m.*//*Istorija. Mokslų darbai.* T.74. V; 2009.

kolegija buvo sudaryta be didesnių kliūčių.¹¹ 1792 m. vasario mėn. elekciniame seimelyje Pastovyse buvo išrinkti penki žemininkų teismo teisėjai: Juozapas Soroka, Mikalojus Sviencickis, Juozapas Mikoša, Danielius Bučinskis ir Florijonas Halkas, taip pat išrinktas teismo raštininkas Kazimieras Dmuchovskis.¹² Užnerio pavieto žemininkų teismas veikė trumpai ir nutraukė darbą 1792 m. gegužės 29 d., kai prie Pastovių priartėjo rusų kariuomenė.

Rusija ir jos šalininkai ATR - Targovicos konfederatai nepripažino naujai sudaryto Užnerio pavieto, kaip teritorinio vieneto, todėl Pastovyse vėl atnaujino darbą Ašmenos pavieto žemės teismo reparticija.¹³ Ji veikė nuo 1792 m. spalio mėn. 8 d. iki 1793 m. balandžio 19 d. 1793 m. balandžio mėn 24 d. Pastovyse vėl laikinai atnaujino savo veiklą Užnerio žemininkų teismas.¹⁴ Jis dirbo kelis mėnesius iki 1793 m. liepos mėn. vidurio.

1793 m. sausio 23 d. tarp Rusijos ir Prūsijos buvo pasirašytas susitarimas dėl antrojo ATR padalijimo. Iki 1793 m. rudens rytinę Breslaujos ir Užnerio pavietų dalis, kartu su Pastovių miesteliu reikėjo perleisti Rusijos imperijai. 1793 m. birželio-lapkričio mėn. veikusiame Gardino seime, kuriame buvo patvirtintas antrasis ATR padalijimas, įvykdyta paskutinė LDK administracinė-teritorinė reforma. Iki tol buvęs Breslaujos pavietas gavo vaivadijos statusą su centru Vydžiuose. Breslaujos vaivadiją sudarė trys nauji administraciniai vienetai, vadinami žemėmis: Breslaujos, Anykščių ir Ukmergės. Laikina į Breslaujos žemės sudėtį įėjo ir ATR ribose likusi Užnerio pavieto dalis.

Gardino seime dėl atskiro Užnerio pavieto kilo daug ginčų. Pradžiai buvo nutarta nustatyti naujas Užnerio pavieto ribas, o teismų ir seimelių centru paskirti Daugėliški.¹⁵ Tačiau jau kitu savo nutarimu seimas nurodė naują pavieto teismų sesijų ir seimelių vietą – Švenčionis.¹⁶ Užnerio pavieto riba ėjo palei Neries upę iki Mykališkių, kur ji ribojosi su Ašmenos pavietu, už Buivydžių ji suko į šiaurės vakarus Švenčionių miestelio link, kur buvo riba su Vilniaus pavietu. Nuo Kretuono ežero Daugėliščio link ėjo riba su Ukmergės pavietu. Nuo Daugėliščio į rytus iki Pastovių Dysnos upė skyrė Užnerio pavietą nuo Breslaujos pavieto. Gardino seime buvo nutarta taip pat panaikinti žemininkų teismus ir vėl atkurti žemės ir pilies teismų veiklą.

1793 m. rudenį Užnerio pavieto centras iš prie Rusijos prijungtų Pastovių persikėlė į Švenčionis. Užnerio žemės teismas buvo įsteigtas 1794 m. vasario mėn. Švenčionyse vasario 5 d. susirinkusiame elekciniame seimelyje iš vienuolikos pateiktų kandidatų buvo išrinkti šeši žemės teismo teisėjai: Vaitiekus Čechovičius, Juozas Neverovičius, Fabijonas Kozielas, Vincas Šimkovičius, Dominykas Piotrovskis ir Narcizas Gosievskis. Beto be rinkimų žemės teismo

¹¹ LVIA. F. 143 (SA) Ap. 1 B. 6438 l. 1.

¹² LVIA. F. 143 (SA) Ap. 1 B. 6430 l. 20.

¹³ LVIA. F. 143 (SA) Ap. 1 B. 6433 l. 19-32v.

¹⁴ LVIA. F. 143 (SA) Ap. 1 B. 6438 l. 1. 5-9.

¹⁵ *Volumina Legum* – Poznań, 1952, T. X. p. 309.

¹⁶ *Volumina Legum* – Poznań, 1952, T. X. p.317.

teisėjais taip pat tapo ir penki bajorai, kurie dar 1792 m. vasario mėn. Pastovyse vykusiame elekciniame seimelyje buvo išrinkti Užnerio žemininkų teismo teisėjais. Taigi Užnerio žemės teismo teisėjų kolegiją sudarė 11 pareigūnų. Seimelyje buvo išrinktas žemės teismo raštininkas Mateušas Antonovičius, o jo pavaduotoju (regentu) paskirtas Antanas Holovnia.¹⁷ Užnerio žemės teismo raštinė dirbo nuo 1794 m. vasario 6 d. iki gegužės 15 d. Per šį laikotarpį buvo išnagrinėti ir žemės teismo aktų knygoje įrašyti 55 įvairūs teisinio-turtinio pobūdžio aktai. Specialaus pastato, skirto teismų ir archyvo reikmėms, miestelis neturėjo, todėl patalpos tikėtina buvo nuomojamos. Lietuvoje kilus sukilimui, 1794 m. gegužės 23 d. Švenčionis užėmė rusų kariuomenė. Rusų karo valdžios nurodymu žemės ir pilies teismų veikla buvo laikinai nutraukta. Sukilimo metu teisingumą šiame krašte vykdė karo teismai.

1794 m. pab. nuslopinus T. Kosciuškos sukilimą, LDK okupavo rusų armija. Lietuvoje Rusijos imperijos vietininku buvo paskirtas. generalgubernatorius kunigaikštis Nikolajus Repninas., kuris vadovavo Vyriausiajai Lietuvos valdybai –įstaigai, skirtai valdyti okupuotą LDK. Naujoji valdžia siekė pažaboti dėl karinių veiksmų krašte kilusią suirutę bei anarchiją, todėl 1794 m. spalio 30 d. Rusijos imperatorienės Jekaterinos II įsaku pavietų valdymas buvo pavestas ten įsikūrusiems rusų kariuomenės brigadų vadams, o tokių paviete nesant pulkų ar batalionų vadams, kurio dalinys buvo dislokuotas pavieto teritorijoje.¹⁸ Taip pat minėtu įsaku, siekiant atkurti „civilinę teisę“ ir pelnyti lenkų bajorijos prielankumą buvo atnaujinta iki LDK aneksijos veikusių žemės ir pilies teismų veikla.

Užnerio paviete buvo dislokuotas rusų kariuomenės 3-asis jėgerių (šaulių) batalionas, kurio vadui papulkininkui Pavelui Tinkovui pavestas šio krašto valdymas ir vietos bajorų savivaldos bei teisminių įstaigų priežiūra. Kad Užnerio bajorijai buvo aktualus normalus žemės ir pilies teismų bei jų archyvų darbas liudijo įrašas žemės teismo aktų knygoje. Šiame dokumente nurodyta, kad 1794 m. lapkričio 27 d. rusų generolas majoras Bogdanas Knoringas, rezidavęs Vilniuje, pavedė žemės teismo raštininkui Mateušui Antonovičiui arba jo pavaduotojui (regentui), „nedelsiant atverti Užnerio žemės teismo archyvą vietos bajorijai, kad aktų knygomis ji galėtų laisvai naudotis, kad piliečiai dėl teisinių-turtinių bylų vilkinimo daugiau jokių nuostolių nepatirtų bei užtikrinti deramą teismo knygų priežiūrą ir saugojimą.“¹⁹

1795 m. sausio 26-27 d. Švenčionyse įvyko Užnerio pavieto seimelis, kuriame vietos bajorai išrinko maršalką Ignotą Čechovičių ir keturis žemės teismo teisėjus: Vinčą Čechovičių, Mikalojų Sviencickį, Leoną Soroką, Fabijoną Kozielą bei raštininką Mateušą Antonovičių.²⁰ Taip pat ten buvo išrinkta Užnerio pilies teismo teisėjų kolegija, kurią sudarė keturi teisėjai ir pilies

¹⁷ *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo Wileńskie XIV-XVIII w. Spisy. T.1.* – Warszawa, 2004. p. 31.

¹⁸ JEGELEVIČIUS, Sigitas; *Aneksuotos Lietuvos valdymas Rusijos imperijoje (1795-1915)* //www.vrm.lt p. 3.

¹⁹ LVIA. F.143 (SA) Ap. 1 B. 6430 l. 111-111v.

²⁰ LVIA. F.143 (SA) Ap. 1 B. 6430 l. 122-124v.

teismo raštininkas. Teisėjų įgaliojimams buvo skirtas dviejų metų terminas. Visi išrinkti pareigūnai, dalyvaujant carinės valdžios paviete atstovui papulkininkui Pavelui Tinkovui, davė viešą ištikimybės priesaiką rusų imperatorienei Jekaterinai II ir generalgubernatoriui N. Reprinui. Pilies teismo raštininkui Anuprui Houvaltui seimelis suteikė atstovo nuo Užnerio pavieto įgaliojimus ir delegavo jį pas generalgubernatorių kunigaikštį N. Repriną įteikti šešių punktų prašymų peticijos. Trečias peticijos punktas skelbė, kad „žemės ir pilies teismų aktams, kuriais teisiškai pagrįstas visas piliečių turimas turtas reikalinga tinkama vieta, nes Švenčionių miestelyje tokio tinkamo ir saugaus pastato nėra“. Delegatui buvo pavesta prašyti generalgubernatoriaus, kad „šį reikalą jis apgalvotų ir skirtų saugias ir patogias patalpas teismų ir jų raštinių darbui“.²¹

1795 m. gruodžio 14 d. Jekaterina II savo įsaku padalijo vakarines LDK žemes į dvi gubernijas: Vilniaus ir Slanimo. LDK pavietus rusų pavyzdžiu imta vadinti apskritimis (уезд). Užnerio apskritis, kartu su dar dešimčia apskričių priklausė Vilniaus gubernijai. Tačiau apskrities pavadinimas buvo naudojamas tik oficialiuose dokumentuose rašytuose rusų kalba, nes teismų raštvedyboje toliau tebevyraujant lenkų kalbai, apskritis aktuose po senovei vadinamos pavietais (lenkų k. *powiat*). Administraciniai–teritoriniai pertvarkymai, buvusiose LDK žemėse, dar vyko 1796 ir 1801 m., tačiau Užnerio apskritis išliko pavaldi Vilniaus gubernijai.

Pradiniu laikotarpiu, tikėdamasi pelnyti naujai prijungto krašto pavaldinių simpatijas, carinė valdžia į bajorų teisminių institucijų – žemės ir pilies teismų darbą, stengėsi nesikišti. Ji tuo pačiu tikėjosi išugdyti lenkų bajorijos tarpe pilietinio lojalumo ir ištikimybės rusų valdovams tradicijas. Užnerio žemės teismas nors ir buvo Rusijos imperijos apskrities juridine įstaiga, tačiau veikė remdamasis Lietuvos Statuto, o ne imperijos įstatymais. Lenkų kalba ir toliau liko oficialia žemės teismo kalba. Tokia padėtis išliko iki 1840 m. liepos 7 d., kai caro Nikolajaus I įsaku Vilniaus gubernijoje Lietuvos Statutas neteko galios, o teismų raštvedyboje lenkų kalba pakeista rusų kalba.

Užnerio žemės ir pilies teismai veikė iki 1831 m. kai caro valdžia juos panaikino. Šių teismų bylos perėjo Užnerio, o nuo 1843 m. Švenčionių apskrities teismo žinion.

²¹ LVIA. F.143 (SA) Ap. 1 B. 6430 l. 125v.

II. DOKUMENTŲ SUTVARKYMAS

Bendrosios žinios apie fondo dokumentus

1852 m. caro įsaku buvo įsteigtas Vilniaus centrinis senųjų aktų archyvas, kuriame turėjo būti sukaupti visi LDK veikusių įstaigų ir institucijų aktai, surašyti iki 1799 m. Šio archyvo direktoriumi buvo paskirtas Nikita Gorbačevskis. Švenčionių apskrities teismas, kuriam priklausė Užnerio žemės ir pilies teismų knygos 1853 m. gegužės-lapkričio mėn. perdavė Vilniaus centriniam senųjų aktų archyvui 125 bylas.²² Žemės ir pilies teismų knygos buvo siunčiamos kartu, jas neišskiriant.

1853 m. gegužės mėn. trimis nedidelėmis siuntomis Vilniaus centrinis senųjų aktų archyvas gavo 26 Užnerio žemės ir pilies teismų bylas.²³ Šių bylų perdavimo žiniaraštyje nurodyta, kad jas sudarė 4 Užnerio žemės, 3 Užnerio pilies ir 2 Ašmenos pilies teismų aktų knygos. Kitos atsiųstos bylos buvo minėtų teismų einamųjų aktų knygos ir protokolai. Visos Užnerio žemės ir pilies teismų aktų knygos buvo įrištos, lapai sunumeruoti, suvarstyti virvele su Vilniaus, Gardino ir Balstogės gubernijų revizijos komisijos smalkos antspaudu. 1853 m. birželio mėn. perduotos - 75, o lapkričio mėn. - 24 bylos. Iš 125 atsiųstų iš Švenčionių apskrities teismo archyvo bylų: 49 priklausė Užnerio žemės ir 30 Užnerio pilies teismams.

Likusią perduotų bylų dalį sudarė Ašmenos pilies teismo ir kt., daugiausia laikinų teismų, dokumentai. Ašmenos pilies teismo knygos pateko į Užnerio teismų archyvą tikriausiai dėl to, kad nuo XVII a. vid. iki 1791 m. Pastovyse veikė Ašmenos pilies teismo reparticija. 1792 m. Pastovys tapo Užnerio pavieto centru, o 1793 m. pab. jis buvo perkeltas į Švenčionis. Keičiantis pavietų centrams, pervežamas buvo ir teismų archyvas.

1872 m. buvo išleistas N. Gorbačevskio sudarytas spausdintinis Vilniaus senųjų aktų archyvo bylų inventorinis apyrašas, pavadintas Katalogu, kuriame buvo įrašytos 18243 bylos. Užnerio žemės teismo bylos (46 vienetai) N. Gorbačevskio kataloge sudarė atskirą grupę (Gor. Nr. 6466-6511).²⁴ Pagal dokumentų pobūdį bylos buvo suskirstytos į kelias grupes: aktų, dekretų ir einamųjų reikalų aktų knygos; einamųjų reikalų protokolai; sumarinių ir ordinarinių bylų rejestrai. Ankstyviausias dokumentas buvo 1792 m., vėlyviausias – 1806 m. Kiekvienai bylai kataloge suteiktas inventorinis numeris, nustatytos chronologinės ribos, nurodytas lapų kiekis.

1906 m. išleistas dalinai pertvarkytas Ivano Sprogio senųjų aktų archyvo katalogas buvo informatyvesnis. I. Sprogio kataloge Užnerio žemės teismo bylos taip pat sudarė atskirą grupę

²² MIENICKI, Ryszard; *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie* – Warszawa, 1923. p. 45.

²³ LVIA. F. 594 Ap. 1 B. 655 l. 104-113.

²⁴ ГОРБАЧЕВСКИЙ, Никита; *Каталог древним актовым книгам губерний Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской* – Вильна; 1872, p. 218-220.

(Spr. Nr. 6429-6474).²⁵ Žemės teismo bylų kiekis nepasikeitė (46 vienetai). I. Sprogis tiksliau suskirstė bylas pagal dokumentų pobūdį: į tvirtinamųjų, einamųjų reikalų aktų ir dekretų knygas; aktų, einamųjų reikalų ir dekretų protokolus; summarinių, ordinarinių, taktinių ir ekstrakadencinių bylų rejestrus. Kiekviena byla gavo naują inventorinį numerį, tiksliau apibrėžtos jos chronologinės ribos ir nurodytas lapų kiekis. I. Sprogio ir N. Gorbačevskio senųjų aktų katalogais, nepaisant jų neišbaigtumo, plačiai naudojamasi iki šių dienų.

XX a. vykę pasauliniai karai ir okupacijos skaudžiai atsiliepė Vilniaus centriniam senųjų aktų archyvui. Jis ne kartą buvo išvežtas į užsienį ir vėl grąžintas į Lietuvą. Nemažai bylų dingo arba atsidūrė kitų šalių archyvuose. Po antro pasaulinio karo Vilniaus centrinio senųjų aktų archyvo bylos perėjo LTSR centrinio valstybinio archyvo žinion. 1946 m., siekiant įvesti tikslią Lietuvos archyvuose saugomų fondų apskaitą ir kontrolę, Vyriausioji archyvų valdyba prie TSRS vidaus reikalų ministerijos išleido potvarkį, kuriuo LTSR archyvų valdybai nurodoma užregistruoti visus tuo metu buvusius archyvų fondus, suteikiant jiems numerius. Vykdam šį potvarkį, 1949-1951 m. Užnerio žemės teismo fondui buvo suteiktas Nr. 143 (SA), Užnerio pilies teismo fondui - Nr. 144 (SA).

1957-01-01 Vilniuje buvo įsteigtas LTSR centrinis valstybinis istorijos archyvas, kuriam iš LTSR centrinio valstybinio archyvo buvo perduoti Senųjų aktų, tarp jų ir Užnerio žemės ir pilies teismų, fondai. Užnerio žemės teismo fondą Nr. 143 (SA) sudarė du apyrašai. I. Sprogio katalogas buvo naudojamas kaip apyrašas Nr. 1.

1961-01-10 LTSR centriniam valstybiniam istorijos archyvui iš Baltarusijos TSR centrinio valstybinio istorijos archyvo filialo Gardine buvo perduotos 3 bylos, priklausančios Užnerio žemės teismui. Iš jų 1968 m. buvo sudarytas apyrašas Nr. 2. Šio apyrašo bylos - tai 1795-1799 m. Užnerio žemės teismo aktų nuorašai ir dokumentų priedai.

1985 m. Lietuvos centriniam valstybiniam istorijos archyve atlikus Užnerio žemės teismo fondo Nr. 143 (SA) bylų kiekio ir fizinės būklės patikrinimą, nustatyta, kad pagal I. Sprogio katalogą, kuris buvo naudojamas kaip apskaitos dokumentas, bylų grupėje Nr. 6429-6474 (46 apskaitos vienetai) faktiškai yra 46 bylos. Taigi realus bylų kiekis atitiko nurodytą bylų kiekį I. Sprogio kataloge. Apyraše Nr. 2 buvo 3 bylos.

2013 m. naujai sudarius Užnerio žemės teismo fondo Nr. 143 (SA) apyrašą Nr. 1, jame faktiškai yra 46, o apyraše Nr. 2 - 3 apskaitos vienetai.

Iš viso Užnerio žemės teismo fonde Nr. 143 (SA) yra 49 apskaitos vienetai, kurių chronologinės ribos 1717-1817 m.

²⁵ *Опись документов Виленского центрального архива древних актовых книг/* сост. И.Спрогис – Вильна, 1901-1913, p. 249-251.

Žemės teismo tvirtinamųjų, einamųjų reikalų aktų ir dekretų knygu; tvirtinamųjų, einamųjų reikalų aktų ir dekretų protokolų; summarinių, taktinių, ordinarinių ir kt. rejestru apyrašas Nr. 1

Iš naujo patyrinti ir pertvarkyti Senuosius aktus imtasi, norint ištaisyti I. Sprogio ir N. Gorbačevskio kataloguose pastebėtus bylų sisteminimo ir jų priklausomybės fondui nustatymo trūkumus. Pirmasis pertvarkymų etapas apėmė LDK įstaigų fondų pirmųjų apyrašų kūrimą. 2013 m., sudarant Užnerio žemės teismo fondo Nr. 143 (SA) apyrašą Nr. 1, buvo atlikti šie darbai:

- 1) bylų kiekio, fizinės būklės patikrinimas;
- 2) bylų priklausymo fondui nustatymas;
- 3) dokumentų tikslių chronologinių ribų nustatymas;
- 4) bylų antraščių lietuvių ir rusų kalbomis sudarymas;
- 5) naujų numerių suteikimas apskaitos vienetams.

Sudarytame Užnerio žemės teismo fondo Nr. 143 (SA) naujame apyraše Nr. 1 kiekviena iš 46 į I. Sprogio katalogą įrašytų bylų gavo naują apskaitos numerį, tačiau šalia lieka nurodyti ir ankstesni I. Sprogio ir N. Gorbačevskio katalogų numeriai.

Užnerio žemės teismo fondo Nr. 143 (SA) apyrašo Nr. 1 knygas galima suskirstyti pagal dokumentų pobūdį. Tai tvirtinamųjų, einamųjų reikalų aktų ir dekretų knygos; tvirtinamųjų, einamųjų reikalų aktų ir dekretų protokolai; summarinių, ordinarinių, taktinių, kalinių ir kt. bylų rejestrai. Dokumentų chronologinės ribos 1717-1817 m. Seniausia fondo Nr. 143 (SA) apyrašo Nr. 1 byla yra 1717-1795 m. įvedamųjų raštų į nekilnojamojo turto valdymą (intromisijų), aktikuotų Ašmenos pilies, žemės ir Užnerio žemininkų teismuose, knyga (Spr. Nr. 6433).

Tvirtinamųjų aktų knygas sudaro įvairaus tipo nuosavybės aktai: testamentai, pirkimo-pardavimo arba keitimo sutartys; dovanojimo raštai, kvitaciniai užrašai, paskolos ir kt. Šie įrašai žemės teismo knygose turėjo tokią pat notarinę galią, kaip ir pilies teismo knygose. Didelę vertę turi išlikę testamentai. Jie atskleidžia bajorų socialinio-ekonominio išsivystymo ir teisinės kultūros lygį. Einamųjų reikalų aktų knygas sudaro skundai, pareiškimai, šaukimai į teismą, vaznių liudijimai apie šaukimų į teismą įteikimą, nukentėjusiųjų žaizdų apžiūros aktai (obdukcijos) ir kt. Dekretų knygose įrašyti nagrinėjamų civilinių ir su jomis susijusių baudžiamųjų bylų turinys, eiga ir skelbiami teismo nuosprendžiai.

Šešiolika fondo Nr. 143 (SA) apyrašo Nr. 1 bylų (Spr. Nr. 6429-6437, 6444-6445, 6448, 6450, 6452-6454) turi dokumentų rejestrus (vidaus apyrašus). Bylos vidaus dokumentų rejestro lapai, taip pat jos datų, fizinio stovio ir sudėties ypatybės yra nurodytos apyrašo Nr. 1 lentelės pastabų skiltyje.

Tvarkant Užnerio žemės teismo fondo Nr.143 (SA) apyrašo Nr. 1 bylas nefondinių bylų nerasta. Dvi apyrašo bylos (Spr. Nr. 6433, 6438) yra mišraus tipo. Jas sudaro Užnerio žemininkų, Ašmenos pilies ir žemės teismų dokumentai. Šios dvi bylos atsitiktinai pateko į Užnerio pavieto teismų archyvą, kaip šioje teritorijoje anksčiau veikusių teisminių institucijų dokumentai, kadangi pats Užnerio pavietas ir jo žemės bei pilies teismai susidarė tik XVIII a. pabaigoje.

Būtina pažymėti, kad 1800-1831 m. laikotarpio Užnerio žemės teismo bylos taip pat yra saugomos Lietuvos valstybės istorijos archyve ir priklauso fondo Nr. 481 „Švenčionių apskrities teismas“ apyrašui Nr. 3.

Didžioji dalis Užnerio žemės teismo knygose esančių dokumentų parašyti lenkų kalba, nors esama ir pavienių dokumentų parašytų lotynų ir senąją gudų (baltarusių) kalbomis. Tai pagrįsde XVI-XVIII a. aktų nuorašai. Tvarkant pirmą apyrašą, sudarytos naujos bylų antraštės lietuvių ir rusų kalbomis, tiksliau nustatytos bylų chronologinės ribos ir lapų kiekis.

Iš viso į fondo Nr. 143 (SA) Užnerio žemės teismo knygų apyrašą Nr. 1 įrašyta 46 apskaitos vienetai, kurių chronologinės ribos 1717-1817 m.

Informacijos ir sklaidos skyriaus
vyriausiasis paleografas

Aleksandr Baniusevič

ПЕРЕВОД СПРАВКИ ФОНДА № 143 „ЗАВИЛЕЙСКИЙ ЗЕМСКИЙ СУД“

I. ИНФОРМАЦИЯ О ФОНДООБРАЗОВАТЕЛЕ

Земские суды в Великом Княжестве Литовском (далее ВКЛ) появились после судебно-административной реформы, проведенной в 1564-1566 гг. Решения Бельского сейма с 1564 г. и II Литовский Статут с 1566 г. создали основу нового административно-территориального деления ВКЛ. Были образованы поветы, в границах которых действовали отдельные земские, городские и подкоморские суды.

Деятельность и функции земского суда были точно регламентированы в IV разделе II Литовского Статута. В состав этого суда входили судья, его помощник и писарь. Они выбирались местными землевладельцами на поветовом сеймике из числа двенадцати кандидатов, после чего их утверждал король. Каждый год проходили три судебных сессии, которые назывались на старобелорусском языке *рочками* или на латинском языке *каденциями*. Они длились от трёх до шести недель. Судебные решения судья и его помощник принимали в совещательном порядке.

В 1764 г. на Варшавском конвокационном сейме Речи Посполитой был принят закон изменявший состав должностных лиц земского суда. С этого времени земский суд состоял из четырёх судей и писаря. Лицам, ранее исполнявшим обязанности помощника судьи, этот закон предусматривал автоматическое (без выборов) назначение на должность судьи. Разширились полномочия земского писаря. Он получал право голоса в тех случаях, когда мнения судей при вынесении судебного решения разделялись поровну. В законе также была указана продолжительность работы поветового сеймика на котором избирался судейский состав земского суда. Поветовый сеймик созывался на праздник Сретения (2 февраля) и проходил параллельно с февральской сессией земского суда. На должность судьи было запрещено выдвигать кандидатов связанных узами близкого родства.

Земские суды рассматривали гражданские дела о подтверждении духовных завещаний, актов купли-продажи, дарственных записей, долговых обязательств, королевских привилегий и др. Они решали также дела о нанесении обид, угрозах уничтожить имущество и повредить здоровье, об утерянных, сгоревших документах, о подтверждении дворянского происхождения. Земский суд был судом низшей инстанции, решения которого каждый мог обжаловать в Главном Литовском Трибунале или Королевском суде. Его особое положение подчёркивало также право надзора за деятельностью городского суда.

Юрисдикции земского суда принадлежали все в повете проживающие или земельную собственность в нем имеющие дворяне. Согласно статьям Литовского Статута

земскому судье запрещалось передавать кому-либо свои полномочия. В случае болезни или на время его отсутствия, дворяне специально на время сессии выбирали другое должностное лицо, имевшее такую же квалификацию.

Очень важной в работе земского суда являлась должность писаря. Писарь ведал земскими книгами, в которые вписывал разные юридические акты. В эти книги вписывались и документы государственного значения (инструкции послам на сейм, решения сеймиков, королевские универсалы, привилегии и пр). Внесённые в земские книги записи приравнивались актам, имевшим нотариальную силу.

Судьям в их деятельности помогал возный. Он вручал вызовы в суд, проводил осмотр места преступления, официально подтверждал обстоятельства дела, участвовал в судебных заседаниях и пр. За насилие против возного законом были предусмотрены строгие наказания. Судьи и другие должностные лица земского суда за свою работу постоянного жалования не получали. Им платили по расценкам, установленным в Литовском Статуте: от каждого решенного дела, от каждого вписанного документа и выданной выписи.

Рассмотрение каждого дела заканчивалось вынесением судебного решения (декрета). Приговоры чаще всего предусматривали денежные штрафы. Осужденный, неуплативший штраф, рассчитывался своим имуществом. В случаях вынесения земским судом приговора в виде смертной казни или тюремного заключения, его исполнение поручалось должностным лицам гродского суда. В XVI-XVII вв. в судебном делопроизводстве употреблялся древнерусский или старобелорусский язык, в литовской научной литературе ещё называемый славянским канцелярским языком ВКЛ. В 1697 г. в судах был узаконен польский язык.

В 1792 г. земские суды были упразднены, а их функции переданы землянским судам. Согласно царским указам с 30 октября 1794 г. и 6 февраля 1797 г. земские суды опять восстановлены и узаконены. В Литве они действовали до 1831 г.

Для рассмотрения образования Завилейского повета и учреждения в нем дворянских административно-судебных институций необходим более детальный анализ его возникновения. Завилейский повет в отличие от большинства областей ВКЛ, позднее ставший уездом Российской империи, был образован в конце XVIII в. Это был период заката государственности Речи Посполитой, во многом предопределивший условия образования данной территориальной единицы.

В Литве область между реками Дисна и Вилия (*на литовском яз. Нярис*) в то время было принято называть Завилейским краем. В 1565-1566 гг. территория ВКЛ была разделена на воеводства и поветы. Завилейский край, во время проведения этой реформы, не был выделен как самостоятельная территориальная единица и вошел в состав Ошмянского

повета. Ошмянский повет вошел в состав Виленского воеводства. Кроме него этому воеводству были подчинены Браславский, Вилкомирский и Виленский поветы.

Ошмянский повет был довольно большой по своей площади и многочисленный по количеству в нем проживающих дворян поэтому, ради удобства, заседания новообразованного земского суда проходили поочерёдно в Ошмянах, Мяделе и Свенцянах. Но уже вскоре, сессии земского суда в Свенцянах были прекращены и до второй половины XVIII в. он заседал в Ошмянах или Мяделе. В отличие от земского, Ошмянский гродский суд в этот период, заседал поочерёдно в Ошмянах или Поставах.

В 1775 г. решением Сейма Речи Посполитой юрисдикция Ошмянского земского суда, охватывавшая всю территорию повета, была разделена на две части: Ошмянскую и Поставскую судебные репартиции (на латинском яз. *repartitio* – часть, отделение). Из Мядела земский суд был перенесён в м. Постава. Постава, как и Ошмяны, стал центром проведения сессий Ошмянского земского и гродского судов.

Сведения об образовании в конце XVIII в. Завилейского повета (а позднее и уезда), довольно подробно в своих работах представил польский историк-краевед Чеслав Янковский. Административно-судебную структуру повета в своей монографии о чиновниках Виленского воеводства и ему подчинённых поветов ВКЛ, затронули польские историки А. Рахуба и Х. Люлевич. Одними из основных источников для их работы стали новейшие исследования книг земских и гродских поветовых судов ВКЛ, хранящихся в фондах исторического архива Литвы и Национального исторического архива Беларуси.

Основу для административно-территориальной реформы ВКЛ конца XVIII в., образования Завилейского повета, его основных органов власти создали деятельность и решения Четырёхлетнего Сейма (1788-1792 гг.) и последнего Гродненского Сейма (1793 г.) Речи Посполитой. В 1791 г. Сейм принял решение разделить Виленское воеводство на семь поветов. В его состав вошли Виленский, Лидский, Ошмянский, Эйшишский, Браславский, Вилкомирский и Завилейский поветы. Ошмянский повет был разделён вдоль реки Виля (Нярис). Его южная часть осталась в пределах Ошмянского повета, а из северной части был образован новый Завилейский повет с административным центром в м. Постава.

Сейм 10 января 1792 г. принял закон об учреждении землянского суда вместо упразднённых земского и гродского судов. Этот суд состоял из десяти судей, разделённых на две группы по пять человек и выбираемых на поветовом сеймике сроком на четыре года. Следовательно первым сословным судебным учреждением дворян Завилейского повета стал землянский суд, соединивший в себе функции земского и гродского судов.

Из-за скудности исторических источников, проблематично точно проследить процесс образования судебной администрации, но установлено, что первая запись в книге

протоколов Завилейского земьянского суда была внесена 17 февраля 1792 г. Поэтому можно предполагать, что судейская коллегия Завилейского земьянского суда была сформирована без больших трудностей. В феврале 1792 г. на элекционном сеймике в Поставах были избраны пять судей земьянского суда: Иозеф Сорока, Миколай Свенцицкий, Иозеф Микоша, Даниэль Бучинский и Флориан Халк; а также судебный писарь Казимир Дмуховский. Завилейский земьянский суд заседал недолго. Он прекратил свою работу 29 мая 1792 г., после того, как к Поставам приблизилась русская армия. Россия и её местные сторонники,

Тарговицкие конфедераты, не признавали Завилейский повет как отдельную территориальную единицу, поэтому в Поставах возобновила свою деятельность репартиция Ошмянского земского суда. Она действовала с 8 октября 1792 г. до 19 апреля 1793 г. 24 апреля 1793 г. в Поставах временно возобновил свою работу Завилейский земьянский суд. Он работал всего несколько месяцев до середины июля 1793 г.

23 января 1793 г. Россия и Пруссия подписали конвенцию о втором разделе Речи Посполитой. До осени 1793 г. восточная часть Браславского и Завилейского поветов вместе с м. Постава должны были быть переданы России. В июне-ноябре 1793 г. последний Сейм, заседавший в Гродне, одобрил акт о втором разделе Речи Посполитой и принял решение о проведении административно-территориальной реформы ВКЛ. Браславский повет получил статус воеводства с центром в м. Видзы. В состав воеводства вошли три новые территориальные единицы, называемые землями: Браславская, Оникштинская и Вилкомирская земли. К Браславской земле временно отошла оставшаяся в границах ВКЛ часть Завилейского повета.

На Гродненском Сейме вопрос о существовании Завилейского повета как отдельной единицы, вызвал много споров. Вначале было решено обозначить новые границы Завилейского повета, а местом проведения сеймиков и судебных сессий назначить Давгелишки. Но уже следующим своим решением Сейм определил м. Свенцяны как новый административный центр повета.

Граница Завилейского повета шла вдоль р. Вилия до Михалишек, где он граничил с Ошмянским поветом. Далее за Буйвидзами граница шла на северо-запад в направлении местечка Свенцяны, где была сопредельна с Виленским поветом. От озера Кретоны в направлении Давгелишек шла граница с Вилкомирским поветом. На восток от Давгелишек до м. Постава река Дисна разделяла Завилейский и Браславский поветы. На Гродненском Сейме также было решено упразднить земьянские суды и восстановить деятельность земских и гродских судов.

Осенью 1793 г. после присоединения к России м. Постава, поветовым центром Завилейского повета стали Свенцяны. Завилейский земский суд был сформирован в феврале

1794 г. 5 февраля на элекционном сеймике в Свенцянах из одиннадцати предложенных кандидатов были избраны шесть судей земского суда: Войцех Чехович, Иозеф Невярович, Фабиан Козел, Винцентий Шимкович, Доминик Пиотровский. Кроме этого, земскими судьями без выборов стали и пять судей упраздненного Завилейского землянского суда, избранных ещё в феврале 1792 г. на элекционном сеймике в Поставах. В итоге судейская коллегия Завилейского земского суда составила одиннадцать человек. На сеймике в Свенцянах земским писарем также был избран Матеуш Антонович, а его помощником (регентом) назначен Антоний Головня. Канцелярия Завилейского земского суда работала с 6 февраля по 15 мая 1794 г. За это время были рассмотрены и внесены в актовую книгу 55 разного вида судебно-имущественные акты. Специального здания для заседаний суда и приспособленных для нужд судебного архива помещений в Свенцянах небыло, поэтому, скорее всего, они арендовались у горожан.

Весной 1794 г. в ВКЛ вспыхнуло восстание, 25 мая Свенцяны заняли русские войска. По распоряжению русской военной власти деятельность земских и гродских поветовых судов была приостановлена. Законность на этой территории стали вершить военные суды.

В конце 1794 г. после подавления восстания Т. Косцюшки, ВКЛ оккупировала русская армия. Наместником Российской империи в Литве был назначен генерал-губернатор князь Николай Репнин. Он руководил Верховным правлением – учреждением, предназначенным для управления всеми оккупированными землями ВКЛ. Новая власть стремилась искоренить, возникшую во время военных действий в стране, разруху и анархию, поэтому, согласно указа русской императрицы Екатерины II от 30 октября 1794 г. управление поветами ВКЛ было поручено командирам бригад русской армии. В случае отсутствия в повете бригады, управление им поручалась командирам полков или батальонов, зависимо от того чья военная часть была дислоцирована на территории повета. Тем же указом, стремясь расположить к себе местное польское дворянство и якобы вернуть в Литве „гражданское право“, царская власть восстановила и узаконила деятельность земских и гродских судов.

В Завилейском повете был дислоцирован 3-егерский (стрелковый) батальон русской армии, которым командовал подполковник Павел Тиньков. Ему непосредственно и было поручено управление этой областью, а также вменялся надзор над местными органами дворянского самоуправления и судебными учреждениями. Дворянам Завилейского повета вопрос нормальной деятельности земского и гродского судов был очень актуален. 27 ноября 1794 г. русский генерал-майор Богдан Кноринг, расквартированный со своим штабом в г. Вильно, дал указание земскому писарю Матеушу Антоновичу и его помощнику (регенту),

„как можно скорее открыть для местных дворян архив Завилейского земского суда, чтобы актовые книги были более доступны и граждане из-за волокиты в судебном-имущественных делах не несли потерь, а также обеспечить судебным книгам надлежащий надзор и хранение“.

26-27 января 1795 г. на сеймике Завилейского повета в Свенцянах местными дворянами были избраны маршалок (предводитель дворянства) Игнаций Чехович и четыре земских судьи: Винцентий Чехович, Миколай Свенцицкий, Леон Сорока и Фабиан Козел, а также земский писарь Матеуш Антонович. На этом сеймике были избраны и должностные лица Завилейского гродского суда, который состоял из четырёх судей и гродского писаря. Срок полномочий судей составлял два года. Все избранные чиновники, в присутствии представителя русской военной власти в повете, подполковника Павела Тинькова, публично дали присягу на верность императрице Екатерине II и генерал-губернатору Н. Репнину. Сеймик дал также гродскому писарю Онуфрию Хоувальту полномочия делегата от Завилейского повета и обязал вручить генерал-губернатору Н. Репнину петицию, состоящую из 6 пунктов. Третий пункт петиции гласил, что „для земских и гродских актов, на которых юридически основано всё имеющееся у граждан имущество, требуется подходящее место, так как в м. Свенцяны такого подходящего и безопасного здания не имеется“. Делегату было поручено просить у генерал-губернатора, чтобы „он эту просьбу изучил, обдумал и выделил помещения, приспособленные для нужд судов и их канцелярий“.

14 декабря 1795 г. императрица Екатерины II своим указом разделила западные земли ВКЛ на две губернии: Виленскую и Слонимскую. Бывшие поветы Литвы на примере Российской империи были переименованы в уезды. Завилейский уезд вместе с ещё десятью уездами вошел в состав Виленской губернии.

Название *уезд* употреблялось только в официальных документах, написанных на русском языке. Так как в судебном делопроизводстве по прежнему употреблялся польский язык, в судебных актах уезд, следуя польской традиции, именовался поветом (*powiat*). Административно-территориальные изменения на землях бывшего Великого Княжества Литовского были проведены в 1796 и 1801 гг; но Завилейский уезд по прежнему остался в составе Виленской губернии.

На начальном периоде царская власть, имея цель расположить к себе дворянство новоприобретенных провинций, в работу земских и гродских судов старалась не вмешиваться. Либеральной политикой русское правительство стремилось сделать местное дворянство лояльными и верноподданными гражданами. Завилейский земский суд хоть и являлся юридическим учреждением Российской империи, но его деятельность по прежнему регламентировали не законы империи, а Литовский Статут. В земских и гродских судах

польский язык оставался официальным. Только 7 июля 1840 г. царь Николай I своим указом отменил в Виленской губернии действие Литовского Статута, а в судах вместо польского был введён русский язык.

В 1831 г. царской властью Завилейский земский и городский суды были упразднены. Дела этих судов перешли в ведение сначала Завилейского уездного, а в 1843 г. в ведение Свенцянского уездного судов.

СОЗДАНИЕ ФОНДА И ЕГО СТРУКТУРА

Сведения о фонде

В 1852 г. царским указом был учрежден Виленский центральный архив древних актов, директором которого назначен Никита Горбачевский. В нём должны были быть собраны все документы учреждений ВКЛ, составленные до 1799 г. В течении мая-ноября 1853 г. Свенцянский уездный суд, которому принадлежали книги Завилейского земского и городского судов, передал Виленскому центральному архиву древних актов 125 дел. Земские и городские книги высылались вместе, в одних тюках.

В мае 1853 г. Виленский центральный архив древних актов тремя небольшими посылками получил 26 дел Завилейского земского и городского судов. В передаточной описи было указано, что в посылках были 4 актовые книги Завилейского земского, 3 актовые книги Завилейского городского и 2 актовые книги Ошмянского городского судов. Другая часть полученных дел состояла из поточных книг и протоколов вышеупомянутых судебных учреждений. Все актовые книги Завилейского земского и городского судов были в переплёте, с пронумерованными и прошнурованными листами, каждая подтверждена сургучёвой печатью ревизионной комиссии Виленской, Гродненской и Белостокской губерний. В июне 1853 г. архив получил -75, а в ноябре -24 дела. Из 125 дел, полученных из Свенцянского уездного суда, 49 дел принадлежали Завилейскому земскому и 30 дел городскому судам.

Оставшаяся часть полученных дел состояла из книг Ошмянского городского суда, а также документов других, временного типа, судов. Книги Ошмянского городского суда попали в Завилейский судебный архив предположительно потому, что с середины XVII в. до 1791 г. в Поставах проходили сессии Ошмянского городского суда. В 1792 г. Постава стали административным центром Завилейского повета, который в конце 1793 г. был перенесён в Свенцяны. При смене поветовых центров, перемещался также и судебный архив.

В 1872 г. Н. Горбачевским была издана опись-каталог дел, находящихся в Виленском центральном архиве древних актов. В него были внесены 18243 дела. Завилейский земский суд, как и другие учреждения ВКЛ, в каталоге проходил как отдельная

группа дел, имевшая 46 единиц (Гор. № 6466-6511). По виду документов дела были распределены: на актовые, поточные и декретовые книги; поточные протоколы; на суммарийные и ординарные реестры. Самым древним являлся документ с 1792 г., самым поздним с 1806 г. Каждое дело получило инвентарный номер были указаны хронологические рамки документов и количество листов.

В 1906 г. был издан частично усовершенствованный каталог древних актов Ивана Спрогиса, в котором Завилейский земский суд проходил также как отдельная группа дел, имевшая 46 единиц (Спр. № 6429-6474). И. Спрогис точнее распределил дела по типу документов: на актовые крепостные, поточные и декретовые книги; актовые, поточные и декретовые протоколы, а также на суммарийные, ординарные, тактовые и экстракаденцийные реестры. Каждое дело получило новый инвентарный номер, точнее были указаны хронологические рамки документов и количество листов. Каталоги Н. Горбачевского и И. Спрогиса, несмотря на их недостатки, широко вошли в научный оборот.

В XX в. прошедшие мировые войны и оккупации болезненно отозвались на судьбе Виленского центрального архива древних актов. Он несколько раз был вывезен за границу. Немало дел потерялось или оказалось в архивах соседних государств. После второй мировой войны дела Виленского центрального архива древних актов перешли в ведение центрального государственного архива Лит.ССР. В 1946 г. Архивное управление Лит.ССР получило указание Главного Архивного управления при МВД СССР о взятии всех архивных фондов на учёт и присвоении им номеров. Выполняя это указание в 1949–1951 гг. фонду „Завилейский земский суд“ был присвоен № 143, а фонду „Завилейский гродский суд“ № 144.

1 января 1957 г. в Вильнюсе был учрежден центральный государственный исторический архив Лит.ССР, в который из центрального государственного архива были переданы Древние акты, в том числе и фонды „Завилейский земский суд“ и „Завилейский гродский суд“. Фонд № 143 „Завилейский земский суд“ состоял из двух описей. Каталог И. Спрогиса использовался как опись № 1.

10 января 1961 г. филиал центрального государственного исторического архива БССР в г. Гродно передал центральному государственному историческому архиву Лит.ССР три дела, крайние даты которых 1795-1799 гг. Из них в 1968 г. была образована опись № 2. В опись № 2 вошли выписи актов Завилейского земского суда и документы-приложения.

В 1985 г. в центральном государственном историческом архиве Литвы была проведена проверка наличия и состояния дел фонда № 143 „Завилейский земский суд“. Результаты проверки подтвердили наличие 46 единиц в группе дел каталога И. Спрогиса №

6429-6474, который использовался как документ учёта описи № 1. Проверка также подтвердила наличие трёх дел в описи № 2 фонда № 143 „Завилейский земский суд“.

После усовершенствования в 2013 г. описи № 1 фонда № 143 „Завилейский земский суд“ в ней имеется в наличии 46, а по описи № 2 - 3 единицы хранения.

Итого в фонде № 143 „Завилейский земский суд“ имеется 49 единиц хранения, хронологические рамки которых 1717-1817 гг.

Первая опись фонда № 143 „Завилейский земский суд“

Незавершенность и недостатки каталога И. Спрогиса с точки зрения фондирования и систематизации, явились стимулом для исследований Древних актов. Первым этапом этой работы было создание отдельных описей к фондам учреждений ВКЛ. При составлении в 2013 г. описи № 1 фонда № 143 „Завилейский земский суд“ проведены следующие работы:

1. проверка наличия и физического состояния дел, ведение точного фактического учёта Древних актов;
2. фондирование;
3. уточнение хронологических рамок документов;
4. составление заголовков дел на литовском и русском языках;
5. перешифровка дел.

В результате проверки установлено, что в первой описи фонда № 143 „Завилейский земский суд“ имеется в наличии 46 единиц хранения. Все дела в новосоставленной описи получили новые инвентарные номера. Рядом указаны и старые шифры каталогов И. Спрогиса и Н. Горбачевского.

Дела описи № 1 фонда № 143 „Завилейский земский суд“ по виду документов условно можно разделить: на актовые крепостные, поточные и декретовые книги; на актовые крепостные, поточные и декретовые протоколы; на суммарийные, тактовые, ординарные и др. реестры дел. Крайние даты документов 1717-1817 гг. Самой древней книгой описи № 1 фонда № 143 „Завилейский земский суд“ является книга актов ввода во владение недвижимым имуществом (интромиссий), актикованных в Ошмянском городском, земском и Завилейском землянском судах. Крайние даты документов этой книги 1717-1795 г.

Актовые крепостные книги составляют разного типа документы: завещания, акты купли-продажи, долговые обязательства, квитационные и дарственные записи и пр. Внесённые в земские книги записи приравнивались актам, имевшим нотариальную силу. Особенно большую ценность представляют завещания. Они наглядно отражают социальное-

экономическое развитие дворян ВКЛ и уровень их правовой культуры. В поточные книги вписывались: жалобы, заявления, вызовы в суд, свидетельства возных о вручении вызовов в суд, обдукции, акты ввода во владения и осмотра места преступления и пр. В декретовых книгах излагались суть и процесс рассматриваемых гражданских и связанных с ними уголовных дел, выносились по ним судебные решения.

Шестнадцать дел описи № 1 фонда № 143 (Спр. № 6429-6437, 6444-6445, 6448, 6450, 6452-6454) имеют реестры документов (внутренние описи). Реестр документов представляет собой список содержащихся в деле документов. Листы реестров документов, физическое состояние и особенности дела указаны в таблице первой описи, в колонке „примечания“.

При составлении описи № 1 фонда № 143 „Завилейский земский суд“ нефондовых дел в ней обнаружено. Два дела этой описи (Спр. № 6433, 6438) являются делами смешанного типа. Они состоят из документов Завилейского земского и Ошмянского гродского и земского судов. Можно предположить, что эти дела в судебный архив Завилейского повета попали случайно, как документы ранее действовавших на этой территории, судебных учреждений. Важно отметить, что дела Завилейского земского суда за 1800-1831 гг. также хранятся в историческом архиве Литвы и принадлежат описи № 3 фонда № 481 „Свенцянский уездный суд“.

Большая часть документов в книгах Завилейского земского суда написаны на польском языке. Намного реже встречаются акты написанные на латинском или старобелорусском языках. Это, как правило, копии актов с XVI-XVIII вв. При составлении описи № 1 фонда № 143 были также составлены новые заголовки дел на литовском и русском языках, точнее указаны хронологические рамки документов и количество листов.

Всего в описи № 1 фонда № 143 „Завилейский земский суд“ имеется 46 единиц хранения, хронологические рамки которых 1717-1817 гг.

Отдел распространения информации

Старший палеограф

Александр Банюсевич